

GİRİŞ

HÜR MAHMUT YÜCER

Bölüm Editörü

İstanbul odaklı “dinî hayat”, hem iki büyük İmparatorluk ve iki büyük medeniyete beşiklik etmiş kentin uzun arkaik tarihini ortaya çıkarabilmek hem de günümüz için önem taşır. Çünkü geleneksel dönemde “din”; eğitim, güvenlik, adalet, sağlık, iktisat ve kültür gibi bütün diğer yapıları üretmekteydi. Günümüzde ise bu üretimin hangi alanlarda, ne kadar ve hangi yönde etkisini sürdürdüğü merak konusudur.

Bu bölümün içeriği belirlenirken en çok tereddüt edilen şey, toplum hayatının bazı tezahürlerini “dinî hayat” olarak sınırlandırıp bir kenara ayırmanın bir tür seküler bakış açısını yansıtması, metafiziksel gerçekliği ve tarihî geçmişi çarpıtması tehlikesiydi. Zira bu eserin başka bölümlerinde yer alan birçok konu da aslında dinle irtibatlıdır. Pagan Bizans’ın sunak, tapınak ve bol tanrıçalı bohem hayatını, Hristiyanlaşan Ayasofya merkezli kilise, manastır ve ayazmalar yeniden şekillendirmiş, doğum ve ölüm merasimleri, kutlamalar ve dinî bayramlar kenti kendi rengine boyamıştı. Şehrin Müslümanlar tarafından fethi ile renk tekrar değişmeye başlamıştı. Değişen renk onu zayıflatmamış, siyasi, kültürel, ekonomik, mimari etkileri ve kendine özgü ruh ile diğer merkezler karşısında güçlendirmiş, çağında dünyanın merkezi konumuna getirmişti. Dinî etki, Beldetün tayyibetün, Dârü’l-hilâfeti’l-aliyye, makarr-ı saltanat-ı seniyye, mahmiyye-i Konstantiniyye gibi isimlendirmelerle şehrin adında bile kendini göstermişti. Yeni sahiplerinin eliyle kent, bir taraftan cami, medrese, hamam, çeşme ve külliye merkezli yerleşimini geliştirirken diğer taraftan da mimari üslubuyla yeni bir silüete kavuşmuştu. İnce işçiliği ise gönüle hitap eden kurumlar tamamladı. Dinî hayat, sadece din ve dinî kurumlar üzerinden değil, bütün sosyal ve kültürel kurumlar üzerinden gerçekleşti. Bu Osmanlı özelinde dinî hayat ile sosyal hayatı, edebî veya kültürel hayatı birbirinden ayırmayı zorlaştırdı. Zira kültür kurumları diyebileceğimiz kütüphaneler, su vakıfları, kıraathaneler dinî hayatın birer yan ürünleri idi. Devletin adlı kayıtları niteliğindeki şer’iye sicilleri, eğitim kurumları olan medreseler, adli işlere bakan yargı (kadılık) müessesesi dinî hayatın tezahürüydü. İstanbul’daki göçmenler

ve fakirler için kurulmuş olan vakıf imaretleri şehrin iktisadi hayatı ile ilgili olmakla beraber tamamen dinî amaçlarla ihdas edilmişti.

Bu anlamda mesela dinî musikiyi, tezhip, ebru ve hat gibi estetik sanatları, sosyal hayattan ayrı düşünmek veya onu dinî hayat olarak isimlendirip ayrı bir başlık altında incelemek de zor olacaktı. Öte yandan dinî hayat başlığının hiç olmaması, okuyucunun beklenti ve alışkanlıklarına da aykırı düşecekti. Dolayısıyla bir kısım konulara diğer bölümlerde yer verildiği için bu bölüme daha çok farklı dinî gruplar/cemaatleşmeler ve bunların gündelik hayatında dinin yeri konu oldu. Dolayısıyla okuyucu, dinî hayatın daha çok “diyânî” (ibadetler, ayinler, ritüellere dair) yönünü bu bölümde bulabilir; bu bölümün yazıları okuyucuya gündelik hayatta dine dair genel bir resim sunabilir. Öte yandan okuyucu, dinî hayatın başka alanlardaki izlerini aramak isterse diğer bölümlerdeki yazıları da incelemelidir.

İstanbul’un dinî hayatı, elbette misafir ettiği ırk ve milletler, üzerinde kurulan muhtelif imparatorluklar veya medeniyetler, dinler, mezhepler, mistik akımlar kadar çok çeşitlidir ve bir o kadar da renklilik arz eder. Bu kadar renkli bir dünyayı, aradaki kopukluklar, çatışmalar, etkileşimler ve geçişkenliklerle, en nihayet birlikte yaşam tecrübesiyle derinlemesine incelemek, yatay düzlemde araştırmak ve bir harmoniyle sunabilmek de gerekliydi. Bu gereklilik salt tarihî bir özlem veya kuru bir övünç vesilesi olarak değil, ulus devletler sonrası çatışma ve ayrışmanın sağlıklı bir zeminde tartışılması, yine sağlıklı bir gelecek inşası için tecrübenin ortaya çıkarılması ve paylaşılması bakımından kendini gösterir.

Yukarıda bahsedilen hususları dikkate alarak dinî hayatı, İstanbul’un pagan geçmişi ile başlayıp Hristiyan/Bizans ile devam eden ve en nihayet İslam/Osmanlı asırlarını, tarihsel serüvene uygun şekilde ele aldık. Bizans öncesi ve sonrasıyla İstanbul’daki Yahudiliği ise ayrı bir bölümde işledik. Osmanlı’nın son dönemine gelindiğinde İstanbul’un gayrimüslim nüfusu Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Karamanlılar, Galata Frenkleri ve Galata Rumları olmak üzere altı gruba ayrılmıştı. Sadece Rum Ortodoks ve Ermeni kiliseleriyle

Yahudi hahambaşılığı resmen tanınmıştı. Patrikler ve hahambaşılar kendi dinî örgütlerince seçilmekteydiler ve iç işlerinde kendi dinî otoritelerine bağlanmışlardı. Rum patriği ve Rum milleti ileri gelenlerinin öbür iki gruba kıyasla önceliği vardı. Patrikhane, Rum cemaatini ilgilendiren çeşitli konulardan sorumlu tutulmuştu ve XVIII. yüzyılda bu sorumluluk vergilerin toplanmasının da din adamlarına verilmesiyle daha da artmıştı. Zikredilen çeşitliliği dikkate alarak bu bölümde tarihî dönemler ve dinî cemaatleşmelere verilmeye çalışıldı.

İstanbul'un pagan geçmişine ait en önemli bilgileri arkeolojik verilerden öğrenebilmekteyiz. Bu çerçevede kentin pagan dinî geçmişini inceleyen “Eski Çağ'da İstanbul Mezar Taşları” çerçeve yazısı önemlidir. Paganizmden Hristiyanlığa oradan İslam'a geçiş sürecinde yaşanan olaylar bu kentin dinî hayatındaki en yoğun çatışma, kopuş, dönüşüm ve yeni buluşmaları içermektedir. Konuyu “Hristiyan Konstantinopolis'te Din ve Toplum Hayatı” üst başlıklı yazı, erken dönem kaynaklarından hareketle derinlikli ve geniş çaplı bir araştırma ile önümüze getirdi. Genel olarak Byzantion'un dinî kültürü, doğal olarak Eski Çağ Yunan paganizmi çerçevesinde şekillenmişti. Byzantion'un Hristiyan Konstantinopolis'e dönüşümü, 390'lı yılların başında İmparator Theodosios tarafından paganizmin yasaklanmasıyla sonuçlanmıştır. Önceleri önemsiz bir piskoposluk olan Konstantinopolis Kilisesi, 381-553 arasında Roma dünyasının en önemli unsuru olarak yükselmiş ve Konstantinopolis patriği İskenderiye ve Roma ile kıyasıya rekabet etmiştir. Konstantinopolis'te ana akım Ortodokslar dışında kalan ve Bizans'ın sonuna kadar varlıklarını sürdüren farklı Hristiyan gruplar da bulunmaktadır. Şehir sadece öteki Hristiyanlarla veya ikona karşıtlığı gibi derin kırılmalarla meşgul olmamış, aynı zamanda Orta Çağ Hristiyanlığının doğu-batı kırılmasının da bir tarafı olarak Roma Kilisesi ile rekabet etmiştir. Haçlı seferleri sırasında Konstantinopolis, altmış yıla yakın Latinlerin idaresinde (1204-1261), en büyük yağmalardan birini yaşamış, toplumda zaten mevcut olan Latin korkusu ve nefreti iyice artırmıştır. Sonuçta modern dünyada Ortodoks Hristiyanlık olarak algıladığımız din, büyük oranda V-XV. yüzyıllar arasında Konstantinopolis'te biçimlenmiştir. Bu nedenle bahsedilen dönem içerisindeki tartışma din-iktidar ilişkisi açısından önemlidir.

Bu konuyu tamamlayıcı üç yazıdan ilki “Bizans Konstantinopolis'inde Kilise, Ev ve Günlük Hayatta Din” konusunu, ikincisi Rumların İstanbul'un fethinden XVIII. yüzyıl sonuna kadar olan dinî hayatını, üçüncü yazı ise

“İstanbul'da Yaşayan Rumların Sosyal Hayatında Din”i ele almakta, Rumların özellikle Tanzimat'tan günümüze kadar olan son dönemdeki hayatını incelemektedir.

İstanbul'un bir başka cemaati olan Ermenilerle ilgili iki yazıdan ilki “İstanbul'un Ermenileri: Kilise ve Gelenek” başlıklı yazıdır. Fatih Sultan Mehmed'in, Rum kiliselerinin yetkilerini de koruyarak Ermenileri patriklik düzeyinde temsil ettirmesi, Ermenilerin İstanbul'da müstakil bir millet olarak tanınmalarını da beraberinde getirmişti. İkinci yazı ise, İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Ermeni Kilisesi'nin genel yapısı ve Osmanlı'daki biçimlenmesi, İstanbul Ermenilerinin dinî yaşamını belirleyici olan kilise-cemaat ilişkisi, cenaze ritüeli, yortuları ve Katolik Ermeniler gibi konuları ele almaktadır.

Süryanîlerin ise İstanbul özelinde mezhep açısından bir bütünlük içerisinde olmadığı görülmektedir. Ana gövdeyi Süryanî Ortodokslar oluştururken, 1445'te ana kiliseden kopan Süryanî Keldanîler ile 1782'de ayrılan Süryanî Katolikler ve Anadolu'daki misyonerlik faaliyetleri neticesinde 1852'de ortaya çıkan Süryanî Protestanlar İstanbul'da varlıklarını sürdürmektedir.

Hiç şüphesiz pagan dönem de dâhil İstanbul'da ilk defa ilahi dinin temsilcileri olarak Yahudiler gözükür. Bu konuyu ele alan “Bizans Konstantinopolis'inde Yahudiler” başlıklı yazı, I. Konstantinos tarafından şehrin kurulmasından önce bile Yahudilerin şehirde yaşadıklarını söyler. XI. yüzyıla gelindiğinde Suriye'deki karışıklıklardan dolayı şehre yeni Yahudiler gelmiştir. 1204 Latin istilası, şehrin Yahudi azınlığı için dramatik sonuçlar doğurmuş, mevcut ayrışmaya ilaveten ayrı semtlerde oturan ve farklı haklara ve imtiyazlara sahip olan Bizans, Venedik ve Ceneviz Yahudi grupları oluşmuştur. Osmanlılar dönemine gelindiğinde Balkanlar'da yaşayan birçok Yahudi daha iyi bir yaşam için Osmanlı topraklarına göç etmeye başlamıştı. İstanbul 1453 yılında fethedildiğinde Romaniot adıyla tanınan Bizans Yahudileri, Fatih Sultan Mehmed'i kurtarıcı olarak karşılamıştı. Avrupa ülkelerinde XIV ve XV. yüzyıllarda Yahudilere karşı yapılan zulümler Osmanlı topraklarına Yahudi göçlerini hızlandırmıştı. XVI. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı topraklarına göç etmeyi sürdüren Yahudiler kendilerini adını İbranicede “İspanya” anlamına gelen “Sefarad” ve kara Avrupa'sından gelenler ise Almanya'yı ifade eden “Aşkenazi” şeklinde tanımladılar.

İstanbul'daki Yahudilerle ilgili tabloyu tamamlayan farklı Yahudi mezhepleri de çerçeve yazılarıyla anlatıldı.

İstanbul'da İslam öncesi ve sonrasıyla çok çeşitli mezhep, tarikat ve dinden Hristiyan ve Yahudi topluluk yaşadığına göre bu topluluklara ait çeşitli mezarlıkların olması gerekir. Osmanlı döneminde gayrimüslim mezarlıklar, hangi dinî cemaate aitse onun mülkiyetinde olur ve onlar tarafından idare edilirdi. 1930 yılında çıkarılan bir kanunla bütün mezarlıklar belediyelerin kontrolüne bırakıldı. İstanbul'daki Müslüman mezarlık ve hazirelerini tanıtan ikinci bir yazıyla sırlı kentler tanıtılmış oldu.

İstanbul'da ilk Müslümanlar Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra İslam'ı yaymak amacıyla İstanbul üzerine seferler düzenleyen sahabilerdir. Sahabelerin İstanbul'a ne zaman geldiğini, nerelerde medfun bulduklarını "İstanbul'daki Sahabiler" başlıklı çerçeve yazıda değerlendirildi. Sahabilerden sonra fethe kadar olan yaklaşık yedi asırlık dönemde Müslüman-Bizans ilişkileri, Konstantinopolis idaresi altındaki Müslümanlar da ayrı bir yazı konusunu oluşturdu.

Fetih sonrası yeni bir dönem olarak "Fetih Sonrası Müslümanların İstanbul'daki Dinî Hayatı" farklı yazılara konu oldu. Tarihî bir süreç içerisinde önce Fatih sonra Beyazıt ve Haliç'e hâkim bir tepe üzerine Kanunî tarafından babası Yavuz Sultan Selim adına ve ardından kendi adına yaptırdığı külliye yer aldı. XVII. yüzyıl başlarında I. Ahmed tarafından yaptırılan külliye, İstanbul'un batıdan doğuya doğru hemen bütün tepelerini tutarak resmi tamamlayan son halka oldu. Çalışmada cami merkezli namazın belirleyiciliği, ramazan hazırlıkları, mahalle hayatı, doğum sonrası uygulamalar, sünnet, nikâh ve evlilik, vefat ve cenazeye ilgili örflerin tarifi ile dinî hayat tanımlanmaya çalışılmıştır.

İstanbul dinî hayatında kendini gösteren bir başka unsur ise, Türklerin Hz. Peygamber ve hadis sevgisini göstermesi açısından "Darühadisler ve Buharîhanlık Geleneği" üzerinden incelendi. "İstanbul'daki Mukaddes Emanetler" başlıklı yazıda Hz. Peygamber'in İstanbul'daki emanetleri ele alınmıştır. "Tarihten Günümüze Müslümanların İstanbul'daki Dinî Ziyaret Mekânları: Türbeler" isimli makalede de yoğun olarak ziyaret edilen mekânlar, ziyaret sebepleri ve etkileri üzerinde duruldu.

İstanbul dinî hayatını gösteren en önemli unsur elbette tarikatlar ve tekke muhitleridir. Tarih içerisinde şehirde yüzlerce tekke kurulmuş, bunların muhitleri, dönem olarak veya çağlar boyu süren etkinlik ve özellikleri, öne çıkan ayırıcı vasıfları elbette derinlikli bir incelemeyi gerektiriyordu. Bu konu "İstanbul'da

Tasavvufi Hayat" başlıklı çalışmada anlatıldı. Makale tasavvufi hayatın toplumu nasıl oluşturduğu, tarikat örgütlenmesinin devlet ricali, ilmiye ve ordu ile münasebetleri, halk katmanlarındaki görünürlükleri; esnaf örgütlenmeleri, edebiyat, musiki ve güzel sanatlar gibi estetik sanatlarla ilgisi ele alınmaktadır. Osmanlı tasavvuf hayatını tamamlayan çerçeve yazılardan birisi günümüzde de devam eden Mesnevî okuma geleneğini ele alan "Mesnevî Okuma Geleneği ve Mesnevîhanlık" adlı yazı ile farklı ülkelerden İstanbul'a çeşitli dinî yaşayış tarz ve formlarını taşıyan tekkelere örnek olan "Üsküdar Özbekler Tekkesi" ve son olarak İstanbul'daki Mevlevîhaneleri temsilen "Galata Mevlevîhanesi" yazısıdır. Yine Osmanlı'nın son yılları ile Cumhuriyet dönemindeki tesirleri sebebiyle Kelâmî Dergâhı, Gümüşhanevî Dergâhı anlatıldı.

İstanbul tekkelerinde, haftanın muhtelif günlerinde her tarikatın kendisine has zikir merasimleri düzenlenmekteydi. Bu merasimlerin nasıl yapıldığı, birbirinden farkları, idarecileri, maharetli zakirbaşlıları ayrıca incelendi.

Cumhuriyet döneminde din-devlet ilişkileri devletin tepeden inme kararlarıyla ve modernleşme lehine dinin etkisini asgariye indirme yönünde düzenlendi. İbadet dilinin Türkçeleştirilmek istenmesi, yazının değiştirilmesi, hilafetin kaldırılması, medrese, tekke ve zaviyelerin kapatılması gibi bir dizi yasaklama ve müdahalelerle hem Türkiye genelinde hem de İstanbul toplumsal-dinî yaşamında dönüşüm başlatılmış oldu. "Cumhuriyet Dönemi'nde İstanbul'da Dinî Hayat" başlıklı makalede bu süreç sosyolojik bir okumaya tâbi tutuldu. Ayrıca ezanın tarihi üzerinden dinî hayatta karşılaşılan yasaklamalara da temas edildi. Kapanan tekkelere, yasaklanan tarikat ritüellerine rağmen "Cumhuriyet Dönemi'nde İstanbul'da Tasavvufi Hayat" isimli çalışmada tasavvuf düşüncesinin kimler eliyle, hangi eserler ve hangi zemin üzerinden yine hangi engel, tartışma ve karşılaşmalarla devam ettiği araştırıldı. Cemevleri ve Caferîlik konusu da bu bölümde yer alan diğer konulardandır.

Cumhuriyet döneminde İstanbul'un dinî hayatı, yorgun ve karmaşık hâleti ruhiyelere savrulmuştur. İstanbul kendi ruhunu, yaşam şeklini sürdürme hususunda bir taraftan değişimler yaşarken diğer taraftan gelecek tahayyülüyle ayakta durmaktadır. Ancak değişen ve hızlanan yaşam koşullarının getirdiği keşmekeş içerisinde insanlar kendilerini inşa edecek dinginginliği aramaya da devam etmektedirler.